

השפה ההיא – מעשיות עם והשפה החווייתית של הנפש

יואב יגאל ורוית ראופמן

הספר רואה אור בסיוע מרכז מינרבה למחקר אינטרדיסציפלינרי לחקר סוף החיים, באמצעות מלגה מאוניברסיטת תל אביב

פתח דבר: על בדיה שהיא אמת

סמוך לבית הילדים שבו גדלנו התנשא עץ שעלעליו דמו לנברשות של מנורות. כשהיו הורינו מרכיבים אותנו על כתפיהם בדרך לבית הילדים, אפשר היה להגביה יד, לרפרף על פני העלים דמויי הנברשות ולהביע משאלה. אחדות מן המשאלות התגשמו, ואחדות לא. מעולם לא ידענו מהו ההיגיון שהנחה עניין זה. רק דבר אחד היה ברור: הנברשות היו אמיתיות, וכמוהן גם המשאלות.

כשגדלנו למדנו לדבר בשפתם של הורינו. ידענו להשכים בבוקר לעבודה, לנהל את סדר היום, לחשב את עניינינו הכספיים ולהסתדר בעולם. כמובן, עצי הנברשות עוד היו שם. אֶוֹשֶׁת הרוח בעלים הזכירה את החיים הרוחשים בהם, ואת המשאלות מילדותנו שנותרו תלויות על הענפים, אולי בשפה שכבר שכחנו.

האומנם שכחנו? כשנולדו לנו ילדים משלנו אהבנו לקרוא להם סיפורי מעשיות. עולמות קסומים של דרקונים וגמדים, ממלכות של פיות, אבירים ומסעות קרמו עור וגידים וסללו דרך אל עץ הנברשות. תהינו: מהו הדבר הזה, הקסום והאשלייתי, שאין דבר המרגיש אמיתי ממנו?

בספרו עץ ועלה טולקין כותב: "אין ללכוד את ממלכת-הפיות ברשת של מילים; שכן אחת מתכונותיה היא שאינה ניתנת לתיאור, אף שהיא ניתנת לתפיסה".ⁱ אמירה זו נוגעת באחת ההבחנות המרכזיות בפסיכואנליזה ובהוויה האנושית בכלל: שאלת היחסים בין הדברים הניתנים לתפיסה אך לא לתיאור מילולי ובין אלה המוגדרים באמצעות השפה. אף על פי שכל זרם בפסיכואנליזה העניק שם אחר לרובד הבלתי מילולי של החוויה, כולם הסכימו שברבדים אלה טמונים היסודות לחיים נפשיים ושבהם נעוצים גם מקורות השיבושים האפשריים בהתפתחות. אולם איך נתאר במילים חוויות רחוקות אלה, שלא נחונו במילים? האם יש בכוחה של הספרות, ובייחוד זו העוסקת בממלכת הפנטזיה, ללמד אותנו משהו אמיתי על אודות אשליותינו המוקדמות?

עמנואל ברמן העלה את השאלה אם הבנת ספרות ועניין בספרות משפיעים על עבודה טיפולית.ⁱⁱ הוא דן במורכבות היחסים בין פסיכואנליזה לספרות, ובתופעה בה פסיכואנליטיקאים עורכים "ניתוחי מקרה" לגיבורי היצירות או למחבריהן, תוך שהם מאבחנים פסיכופתולוגיה ובודקים את היצירה כאילו הייתה חלום או פנטזיה. גישה זו התמקדה בעיקר בתכנים והתעלמה מן הממד הייחודי של יצירת הספרות, היינו מן הסגנון, מן הלשון ומהמבנה. לעומתם, חוקרי ספרות דלדלו לא פעם את חקר הספרות והגבילו אותו למישור רציונלי מודע.

אילו דרכים עומדות לרשותנו בבואנו להבין מעשיות עם? מהו הידע העולה מסוגה קדומה זו, הרווחת בתרבויות רבות כל כך זמן כה ממושך? וכיצד נוכל להסתייע בידע זה כדי ללמוד משהו על נפש האדם?

ספר זה מציע קריאה שיטתית של מעשיות תוך כדי התמקדות בשפתן הייחודית. שפה זו משמרת את עולם הפנטזיה, הנחוה כ"אמיתי" בעולם המעשייה. חיבורים רבים עסקו בנושא זה לפנינו, אולם רבים מהם החילו על המעשייה רעיונות פסיכואנליטיים קיימים. במקום זאת, אנו מבקשים לנקוט מהלך הפוך: לבחון את האופן שבו קריאה שיטתית במעשיות מציעה לנו דרכים חדשות להמשיג את ההתפתחות הנפשית, על מגוון דפוסי ההתמודדות שלה, ולבחון מחדש את התיאוריות העוסקות בה.

בהתייחסו לתעלולים הפלאיים המאכלסים את ממלכת הפיות טולקין כותב שהם "מתרחשים בתוך סיפורים בהם הפיות עצמן אינן אשליות; מאחורי הפנטזיה קיימים רצונות וכוחות של ממש, נפרדים ממחשבותיהם ומטרותיהם של בני האדם".ⁱⁱⁱ טולקין היטיב לתאר את ההבדל בין סיפורי פיות ובין סיפור שאינו אמיתי. הוא מציין שתנאי הכרחי להגדרת סיפור כסיפור פיות הוא שהסיפור יוצג כאמיתי. זוהי נקודת המבט המנחה אותנו בגישתנו לאחד הז'אנרים הקדומים והמוטמעים בהיסטוריה האנושית, שקרבתו אל הלא-מודע זכתה להכרה עוד בראשית ימיה של הפסיכואנליזה. לאחר פרק מבוא, המציג את השפות השונות הפועלות בנפש האנושית ואת הצורך להעשיר את מקורות הידע על אודות ההתפתחות הנפשית, נקדיש כל אחד מהשערים בספר לשלב התפתחותי אחר שבו עוסקות המעשיות, תוך כדי התחקות אחר הצורות הייחודיות המאפיינות את הז'אנר, על שלל מקסמיו. השער הראשון מוקדש למה שאנו מכנים "מעשיות גרעין"; השער השני ל"מעשיות ילדות"; השלישי ל"מעשיות התבגרות"; והרביעי סוקר צורות נרטיביות שהיו קיימות לפני ואחרי עידן המעשיות ובוחן מה יש להן לספר לנו על אודות הנפש האנושית; את השער האחרון של הספר, המשמש מעין נספח, מצאנו לנכון להקדיש לתיאור מושגים מרכזיים ההכרחיים להבנת האופן שבו אנו מפתחים את גישתנו למעשיות והדרך שבה הן מלמדות על הנפש.

תקוותנו היא שאין בפרשנויות שאנחנו מעמידים בכדי לרדד את החומר העשיר ועתיר החשיבות העולה מסיפורים מופלאים אלה, שמתוך כל אחד מהם מהדהדת אמת חווייתית. להפך: בניסיון לתרגם את האירועים הפלאיים הנתפסים כ"אמיתיים" לשפת היומיום המוכרת לנו אנו רואים דרך להעצים את החוויה ולהגביר את הנגישות לאותו עץ נברשות, שעדיין נטוע בפתחו של בית הילדים ועלעליו נעים ברוח.

מבוא

הסיפורים פותחים לנו שער לזמן אחר, ובעברנו בו, גם אם רק לרגע, אנו ניצבים מחוץ לזמננו-אנו, אולי מחוץ לזמן עצמו.^{iv}

טולקין

הנפש האנושית היא ישות לא שקטה. קביעה זו נכונה בכל הרמות: האישית, הקבוצתית וההיסטורית. ברמה האישית היא תמיד חסרה דבר מה: אינה מרוצה, סובלת, פגיעה, מתוסכלת, דואגת, פוחדת, עמוסה, אשמה, מתביישת, כואבת. רגעי השקט שלה מועטים. גם ברמה הקבוצתית (חמולות, שבטים, קהילות, עמים, מדינות) היא נתונה פעמים רבות באי-שקט: מפולגת, מדכאת, זירה למאבקים בין קבוצות בעלות אינטרסים שונים. מרבית הזמן נתונה "הנפש הקבוצתית" בעימותים שונים עם קבוצות אחרות. ברמה ההיסטורית, מאז הופעת האדם לפני כמה מיליוני שנה, הנפש האנושית ממציאה את עצמה מחדש באופן תדיר ומשנה ללא הרף הרגלי מחיה, נהגים, חוקים, שפות, צורות ממשל וארגון, אמונות, טכנולוגיות, ידע וכן הלאה.

מה הם הכוחות העומדים בבסיס אי-הסתפקות בלתי נלאית זו? מדוע הנפש מסוכסכת כל כך עם עצמה ועם סביבתה? מה בחוויה הפנימית שלה דוחף אותה לחפש באופן מתמיד וללא הרף את מה שנמצא מעבר לאופק?

אחד האתגרים הגדולים בהתמודדות עם שאלות אלו הוא האפשרות להתחקות אחר השלבים הראשוניים ביותר של התפתחות הנפש, ולנסח במילים את רמות הארגון הראשוניות של המבנה הנפשי, רמות שאינן מילוליות והתפתחו עוד לפני רכישת השפה. במילים אחרות: למצוא דרך לספר על הנפש בשפה של הנפש עצמה, כפי שהיא "יודעת" לספר על עצמה.

הנפש (Mind/Psyche)

לא בכדי כינה אריסטו את הנפש "צורת הצורות". היא המתוכתת בינינו ובין העולם, בזכותה אנחנו יודעים את כל מה שאנחנו יודעים על העולם ויכולים לפעול בו. במושג "נפש" הכוונה היא למכלול כישורים, יכולות וכוחות, כגון תודעה, חשיבה, דמיון, אני, רצון, שיפוט, תשוקה, שפה ועוד. היא הישות המשוכללת והרבגונית ביותר ביקום המוכר לנו, ואינה דומה לדבר. כשלומדים להכיר את המבנה שלה מגלים שההיגיון המנחה את פעולתיה הוא ההיגיון עקבי ומדויק שיש בו מעט מקום למקריות, לשרירותיות ולסתמיות, אולם סוג ההיגיון זה כמעט אינו מוכר לנו. בנושא זה עוסק הספר.

בניסיון למצוא מקור ידע שילמד אותנו דבר מה על התפתחות הנפשית של המין האנושי, פנינו בספר שלפנינו לתחום שהוא לכאורה מחוץ לשדה הפסיכואנליטי, אף על פי שהפסיכואנליזה הכירה בחשיבותו עוד מראשית דרכה. הכוונה היא למעשיות עממיות, ובייחוד אלה הנפוצות והרווחות במרחבי תרבות שונים, ומסופרות על ידי בני אדם במהלך תקופות היסטוריות ממושכות עוד מראשית התפתחות הפרוזה האנושית המילולית. הטענה הבסיסית היא שלמעשיות אלה יש שפה משלהן, המיטיבה לתאר את האופנים שבהן הנפש חווה את עצמה ואת מצבה. התחקות שיטתית אחר עלילות המעשיות, המוטיבים (המכונים בספר זה "מפתחות") וצורות המבע הייחודיות להן עשויה לספק מידע חשוב על הנפש. ספר זה הוא פרי מחקר משותף שנערך בשנים האחרונות ונועד להראות כיצד מעשיות שונות מהדהדות מצבי נפש שונים. מחקר זה מבוסס על מחקרים שערכנו בנפרד אך מטרתיהם דומות: להמשיג ולמפות את המבנה הנפשי; להדגים את האופן שבו תוצרי ספרות יכולים לשמש מקור ידע לחקירת הנפש; ולהבין את המעשיות על רקע התפתחותם של מנגנונים נפשיים הקשורים בשלבים הבראשיתיים של הנפש.

מעשיות עם כמקור נתונים על הנפש

ספק אם יש מקבילה לנוכחות החיה והרעננה של מעשיות העם בקרב תרבויות ועמים רבים במשך תקופות ארוכות כל כך בהיסטוריה. ילדים, צעירים ומבוגרים רבים בתרבויות שונות ומגוונות מכירים גרסה כלשהי של מעשיות עם ידועות, כמו "שלגיה", "כיפה אדומה", "סינדרלה", "הנזל וגרטל", "היפהפייה הנרדמת" ואחרות. ההנחה העומדת בבסיסו של מחקר המעשיות היא שאם נרטיב מתאפיין במידה כה רבה של חיות ושל חיוניות, חוצה תקופות ותרבויות, הרי שלצד האיפיוניים הייחודיים לכל חברה המספרת אותו, הוא מהדהד גם רבדים בנפש האדם המשותפים לרבים. העמדת פרשנות למעשיות עם בהשראת תיאוריות פסיכואנליטיות אינה מעשה חדש. פרויד עצמו הציע לראות במעשיות מקור חשוב להבנת הנפש וטען כי מעמדן דומה לזה של חלומות.^v מאז הוצעו פרשנויות מגוונות – במסגרת יונגיאנית,^{vi} במסגרת עבודתו החלוצית של ברונו בטלהיים^{vii} ובמסגרות נוספות מתחומי הפסיכואנליזה והפולקלור כאחד. המייחד את הגישה המוצגת בספר זה מפרשנויות קודמות הוא האפשרות לראות במעשיות בסיס נתונים המלמד על הנפש ועל התהליכים הפועלים בה. כלומר הכוונה אינה לעשות שימוש בתיאוריות הפסיכואנליטיות הקיימות כדי לפרש מעשיות, אלא להפך: להתחקות אחר הידע הקיים במעשיות עצמן כדי ללמוד על הנפש האנושית. כל אחד מהפרקים בספר מוקדש לאנליזה של מעשיות עם ידועה ולהשלכות שיש לתבונות ולממצאים העולים ממנה על הקליניקה ועל נושאים נוספים הקשורים בקיום האנושי.

השפה החווייתית של הנפש – 'השפה ההיא'

בספרו המיתוס של השיבה הנצחית חוקר הדתות מריצה אליאדה שואף לתאר את חוויית הקיום של בני האדם לפני שהחלו לחיות בזמן ולרשום את ההיסטוריה של עצמם.^{viii} לטענתו, הדגמים שפעלו בבסיס חיי האדם בחברות המסורתיות התקיימו מחוץ לזמן, ולפי אמונתם מקורם "בזמן ההוא" (in illo tempore) – הימים שבהם החל הכול והאדם חי בלב הממשש.^{ix} הריטואלים, טקסי המעבר, המנהגים והסמלים הם ניסיון של חברות מסורתיות לשמר ככל האפשר את הקשר עם תחושת הממשות שהייתה לאנשים הראשונים, שייצוגים שלהם התגלמו בדמויות הגיבורים הגדולים של המיתולוגיות ושל מייסדי התרבות. ככל שרחק המין האנושי מההוויה המשותפת לו וליצורים שקדמו לו

בסולם האבולוציוני כך הוא רחוק מהחוויה הבלתי אמצעית של הקיום ושל החיים. התפקודים המיוחדים את המין האנושי ומבחינים אותו מכל צורת חיים אחרת, כמו השפה, החשיבה המילולית, ו"האני" הם גם היוצרים חיץ בין החוויה העצמית שלנו ובין חוויית הקיום והחיים.

בחרנו לקרוא לשפה הפנימית של הנפש, שבאמצעותה הנפש מספרת על עצמה, "השפה ההיא". זאת משום שהיא הקרובה ביותר ל"ממשי" – לתחושת הקיום והחיים שלנו. זוהי שפה שמצד אחד היא רחוקה וקדומה, ומהצד האחר עכשווית ומעורבת בכל התנסות וחוויה שלנו. מנקודת מבט פנימית זו הנפש מספרת על מצבה, על קשייה ועל הגורמים שעמם היא צריכה להתמודד. חשוב לא פחות: מנקודת מבט זו הנפש מספרת על הסיבות שבעטיין היא חשה כה רחוקה מהממשי – מחוויית החיים. זוהי שפה השונה בעקרונית ובחוקיה מכל שפה ידועה ובה בעת היא אוניברסלית, משום שהיא "הקול והדיבור" של חוויית הקיום והחיים אצל בני האדם באשר הם. נודע לה תפקיד מכריע בפרשנות שניציע למעשיות הנסקרות, ומשום ייחודה נציג אותה במהלך הפענוח שלהן. בהיותה שפה פנימית, קדומה וחוצה תרבויות, היא בעלת נוכחות גם מעבר לקיומה במעשיות העם, ומתבטאת בערוצים נוספים כמו חלומות, דפוסי התנהגות, סימפטומים נפשיים וגופניים, סמלים, טקסים ותוצרי אמנות. אנו רואים במעשיות העם מקור נגיש שיסייע ללמוד את ה"שפה ההיא" וכך גם ללמוד על הרבדים הקדומים והראשוניים ביותר של הנפש.

מכיוון שהספר עוסק בנפש כפי שקיימת בצורתה המודרנית, ובתרבות המערבית, בחרנו להתמקד בנוסחים השייכים לתרבות זו. אף כי המחקר עליו מבוסס הספר הוא פרי עיון במעשיות של עמים שונים, חלקן סופרו בעל-פה וחלקן ראו אור בדפוס ומופיעות באסופות המפורסמות, במרבית המקרים בחרנו להציג את נוסחיהם של האחים גרים, אם כי פעמים רבות הם מובאים בהשוואה לנוסחים אחרים. הנימוקים לבחירה זו, שאינה מובנת מאליה, מופיעים לאורך פרקי הספר, ובעיקר בפרק השישי העוסק במושג הרובד האישי של הנפש והתפתחותו בתרבות המודרנית.

שער ראשון: מעשיות הגרעין

הקשר שהנפש נכבדה בו איננו קשר מזויף הנפתח במשיכה של אחד הקצוות. להפך, הוא רק מתהדק יותר ויותר. אנו מתמרנים סביבו, עוקבים אחר מהלך החוטים, מחפשים את הקצה, והמניפולציות הללו יוצרות את האמנות.^x

ברונו שולץ

רקע: הילדות המוקדמת

הפסיכואנליזה בת ימינו מפותלת לכמה גישות מרכזיות, שלכולן הנחת עבודה משותפת: את מרבית הקשיים הנפשיים בחיים הבוגרים אפשר לייחס להתנסויות שמקורן בילדות המוקדמת. הוויכוח בין הגישות יכול להיות ביחס לאופי ההתנסויות או בנוגע לאופן שבו אפשר לפרשן, אך לא ביחס להשפעתן המכריעה על חיי הנפש הבוגרים. השפעה כה עמוקה של העבר על ההווה אינה מובנת מאליה וטעונה הסבר.

בראשית דרכו הייתה נקודת המוצא של פרויד שמקור הקשיים הנפשיים הוא כפול: נטייה תורשתית וטראומות מכל סוג שהוא, כגון תאונות, מוות של קרובי משפחה, אלימות ועוד. השפעתן של התנסויות אלה על חיי הנפש יכולה להיות לפעמים מעוכבת ולתת את אותותיה רק לאחר חודשים או שנים. במהלך שארך כמעט עשרים שנה הפחית פרויד במידה ניכרת מחשיבותו של המרכיב התורשתי בפתולוגיות נפשיות. המיניות החלה לתפוס את מקומה בקדמת הבמה, ופרויד הסיג את זמן התפתחותה הרחק לאחור – עמוק לתוך הילדות המוקדמת. על פי הסבר שגיבש בשנים 1898–1914, המקור לפתולוגיות אינו טראומה, אלא דחף מיני ילדותי שהתגלגל לפנטזיה: המשאלה של הילד לסלק את אחד ההורים ולתפוס את מקומו כבן או בת זוג להורה השני (תסביך אדיפוס). הגישות שבאו לאחר פרויד הסיגו את הזמן שבו התהוו הקשיים הנפשיים לאחור אף יותר, לינקות המוקדמת (קודם רכישת השפה), וכן הפחיתו מאוד את חלקה של המיניות. הפסיכואנליזה העכשווית ממקמת את מקור הקשיים הנפשיים באינטראקציה שבין ההורים לילד, אך הדגש על הגורמים לקשיים הועתק ממשאלות ומפנטזיות של הילד ביחס להוריו אל הקושי של ההורים לספק את צרכי הילד (האם שאינה "טובה דייה", בלשונו של ויניקוט) ואל הקשיים של ההורים עצמם (פחדים, מתח, תסכול, ייאוש ועוד).

במהלך שנמשך כמעט מאה שנה עלה בידה של הפסיכואנליזה לקבל מושג ברור למדי על המקורות המוקדמים של הקשיים הנפשיים. אולם אם מקור הקשיים בחיים הבוגרים הוא בילדות המוקדמת, הרי שמבחינה קלינית יש חשיבות מכרעת לאופן שבו התמודדה הנפש התינוקית עם קשיים שונים. לכן כדי לעזור למטופל הבוגר יש להבין את נקודת המבט הארכאית הפועלת בתוכו ומכתיבה את קשייו.

הפסיכואנליזה טרם ניסחה תשובה ברורה בנוגע לאופן שבו נרשמות ההתנסויות הקשות בנפש הפעוט. שאלות כגון איך מתמודדת הנפש התינוקית עם התנסויות אלה, מדוע הן חרותות עמוקות בנפש עד שאין בידה ללמוד מהניסיון ולהשתנות, וכיצד לאתר התנסויות מוקדמות אלה בזיכרונות ובחיים הנפשיים הבוגרים ממשיכות להעסיק את השדה הפסיכואנליטי. בדעתנו להראות בספר זה שמעשיות העם יכולות לספר רבות על נקודת המבט התינוקית ושהאנליזה שלהן עשויה להוביל לתובנות שהן רבות ערך. קודם שנפנה למעשיות עצמן נציג כמה הנחות יסוד הנוגעות להתפתחות הנפשית.

ההתפתחות הנפשית והילדות המוקדמת

אחת העובדות החשובות הקשורות בהתפתחות הנפשית היא שבדומה לגוף גם הנפש מתפתחת ומתמיינת בהתאם לסדרת צעדים מוכתבת מראש. כיוון שעיקר ההתפתחות הגופנית מתרחש בהיריון, אין זה מפתיע שלהיפגעות העובר במהלך ההיריון עלולות להיות השלכות קיצוניות ביותר: שיתוקים, פגיעה בכישורים המנטליים, איברים פגומים או חסרים וכן הלאה. פגיעות המתרחשות בתקופת ההתמיינות הן הקשות ביותר והשלכותיהן ארוכות טווח. כך קורה גם בנפש האנושית ובעיקר בראשית החיים הנפשיים בתקופת הילדות המוקדמת.

עובדה חשובה שנייה הנוגעת לתקופת החיים המוקדמת קשורה בתפקוד הראשוני ביותר של הנפש: התחושות הגופניות. המשמעות היא שההתנסויות הראשוניות ביותר נרשמות כהתנסויות גופניות, ללא תלות במקורן. כלומר כל ההתנסויות שהתינוק חווה נרשמות כהתנסויות גופניות. בין שהן נעימות ומרגיעות ובין שהן כואבות, מלחיצות, מפחידות ומציקות – הדרך היחידה שבה התינוק יכול לרשום אותן היא כתחושות הקשורות לגופו. התינוק נולד ללא יכולת להבחין בין מה שמתחולל בתוכו ובין מה שמחוץ לו. לכן הנפש התינוקית אינה מצליחה לקשר בין מחוללי התנסות (חיצוניים-סביבתיים) להתנסויות עצמן הנחוות כגופניות.

כדי לקבל תמונה בהירה יותר של הארגון הנפשי, של הדינמיקות הפועלות בבסיסו ושל הסדר ההתפתחותי הנכון בשבילו יש להכיר את הנפש מנקודת המבט של עצמה על עצמה. זו נקודת המבט שמעשיות העם מציעות. הן שמצאו דרך לספר על צורות הארגון הראשוניות ביותר של הנפש, על אופי הקשיים שאתם עליה להתמודד ועל צורות ההתמודדות השונות שלה. גם בהקשר זה מנחה אותנו העובדה שהנפש מתפתחת ומתמיינת על פי סדרה של צעדים המוכתבים מראש, כך גם סדר הצגת המעשיות יתאים ככל האפשר לסדר ההתפתחותי.

אחד המאפיינים החשובים בכל תהליך התפתחותי הוא היווצרותו של המורכב מתוך הפשוט ובאמצעותו. לפיכך המעשיות שבחרנו להציג ראשונות משקפות את המבנים הנפשיים הראשוניים והפשוטים ביותר. מבנים אלה הם הבסיס והגרעין שממנו יתפתחו הרמות הגבוהות והמפותחות יותר של היכולות הנפשיות. את המעשיות האלה אנו מכנים "מעשיות גרעין". הנרטיבים המופיעים בהן הם בבסיסן של צורות התמודדות ושל דינמיקות שביסוד מעשיות אחרות, המשקפות מצבים ומבנים נפשיים מורכבים יותר. המעשיות הראשונות מכילות מעין פוטנציאל שיש באפשרותו להתפתח לכיוונים אפשריים רבים, ולכן יש לראות בהן מעשיות גרעיניות – לכל פעולה ומוטיב בהן יש כמה משמעויות. בחרנו לפתוח בפענוח המעשייה על הזאב והגדיים. כפי שנראה בהמשך, במעשייה זאת מהדהד אחד המצבים הנפשיים הראשוניים ביותר, הקשור בהבחנה הבסיסית והראשונית בין פנים לחוץ, בין מועיל למזיק, בין מה ששלי למה שאינו שלי, בין מה שאפשר ורצוי להכניס למערכת הנפשית למה שיש להשאיר בחוץ.

-
- ⁱ ג'ון רונלד רעואל טולקין, עץ ועלה – על סיפורי פיות, תל אביב: זמורה ביתן, 1993, עמ' 23.
- ⁱⁱ עמנואל ברמן, "פסיכואנליזה וספרות: בחיפוש אחר נקודת מפגש", שיחות 1, חוברת 3, (1987): 207–218.
- ⁱⁱⁱ שם, עמ' 27.
- ^{iv} שם, עמ' 44.
- ^v ראו Sigmund Freud, "The Occurrence in Dreams of Material from Fairy Tales", *S. E. vol. XII*, 1913, pp. 1953–74; "Case History of Schreber, Papers on Technique, and Other Works", *S. E. XII*, 1911-191.
- ^{vi} ראו Marie- Luise von Franz, *Interpretation of Fairytales*, Dallas: Spring Publications, 1970; אריך נוימן, אפוליאוס: אמור ופסיכה – על ההתפתחות הנפשית של היסוד הנשי, תל אביב: ספריית פועלים, 1996.
- ^{vii} Bruno Bettelheim, *The Use of Enchantments: The Meaning and Importance of Fairy Tales*, New York: Knopf, 1976.
- ^{viii} מירציה אליאדה, המיתוס של השיבה הנצחית, ירושלים: כרמל, 1969.
- ^{ix} חשוב לציין שהשימוש של מריציה במילה "ממשי" אינו דומה בהכרח למשמעותו הלאקאניאנית. הכוונה כאן היא לחוויית קיום בלתי אמצעית, שאינה מתווכת על ידי השפה והמודעות.
- ^x ברונו שולץ, "לחזור לילדות", עיתון "הארץ", 14.4.2009. קטעים מספר פרוזה שיצא לאור בפולין בשנת 1964.